

ІІ. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ЧИННИКИ І ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

Олег Рафальський

ПОЛІТИЧНА НАУКА В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В статті аналізується процес становлення і розвитку політичної науки в Україні, виокремлено й охарактеризовано основні його етапи. Процес розвитку політичної науки висвітлено як одну з визначальних характеристик двадцятип'ятирічного періоду українського державотворення у всій його складності, варіативності й нелінійності. Досліджується процес інституціоналізації політичної науки в Україні, окреслено перспективи розвитку цієї наукової галузі.

Ключові слова: Україна, політика, державотворення, політична наука, політична культура, інституалізація політичної науки.

Rafalskyi O. Political science in Ukraine: achievements and prospects. *The article analyses the process of formation and development of political science in Ukraine, singles out and characterizes its main stages. The development of political science is highlighted as one of the defining characteristics of the twenty-five-year period of the Ukrainian state in all its complexity, variability and nonlinearity. The process of institutionalization of political science in Ukraine is studied, the prospects for the development of this scientific field are outlined.*

Key words: Ukraine, politics, state, political science, political culture, institutionalization of political science.

Наприкінці ХХ століття політична наука перетнула ментальні кордони Заходу: у країнах Центральної і Східної Європи розпочався процес її інституціоналізації – створення відповідних структур, формування професійних стандартів та фахового середовища, що було наслідком, передусім, демократизації умов функціонування спільнот у регіоні.

В Україні процес становлення і розвитку політичної науки став однією із визначальних характеристик двадцятип'ятирічного періоду

українського державотворення: зняття табу на дослідження масштабного обшину проблем, пов'язаних зі сферою політичного, можливість вивільнення свідомості дослідника від ідеологічних пут, а також потужний інтерес до напрацювань західних науковців* сприяли як рецепції випродукованих ними концепцій, так й апробованого аналітичного інструментарію. Межі світу політичного, доступного для аналізу, розсунулися, і він поставав у всій своїй складності, варіативності й нелінійності.

Нині, усвідомлюючи й презентуючи здобутки, рефлектуючи над прорахунками, аналізуючи перспективи політичної науки в Україні, ми, таким чином, підбиваємо підсумки періоду, що минув.

Від початку 1990-х років подібних спроб було немало. Прагнули осягнути мету й завдання політології (поняття, яке стало певним аналогом західного – *політична наука*) ті, хто першим взявся культивувати політичну науку на вітчизняних теренах у першій половині дев'яностих років ХХ століття (див., наприклад: [1–4]). З межі століть (тисячоліть) коло бажаючих долучитися до рефлексій над питанням стану політичної науки й освіти в Україні, почало неухильно зростати (див. : [5–25]). При цьому чітко окреслилася тенденція: якщо одні дослідники (як свідчить аналіз їхніх публікацій) рефлектували над проблемою у площині оцінювання «*здобутків і неспроможностей*» вітчизняних науковців, то інші (відмовляючи останнім у будь-яких здобутках) – розмірковували над питанням «*чи можлива в Україні політична наука?*», ще інші переймалися питанням «*чому*

* У тому числі тих, хто працював/працює у таких установах, як Український соціологічний інститут (м. Відень, 1919–1924), Український вільний університет (заснов. 1921 р. у Відні, нині базується у м. Мюнхені), Український інститут громадознавства (м. Прага, 1924–1945), Український науковий інститут у Берліні (філіал Берлінського університету Фрідріха-Вільгельма, 1926–1945), Східно-Європейському інституті імені В. Липинського (м. Філадельфія, заснов. 1963). З функціонуванням цих установ, пов'язана діяльність цілої низки осіб, чий внесок у осмислення української політичної думки і розвиток знання про політику є незаперечним. Серед них – Отто Ейхельман (1854–1943), Сергій Шелухін (1864–1938), Станіслав Дністрянський (1870–1935), Андрій Яковлів (1872–1955), Володимир Старосольський (1876–1942), Степан Рудницький (1877–1937), Ростислав Лашенко (1878–1929), Василь Панейко (1883–1956), Іван Мірчук (1891–1961), Борис Крупницький (1894–1956), Олександр Кульчицький (1895–1980), Лев Окіншевич (1898–1980), Ярослав Падох (1908–1998), Роман Дразньовський (нар. 1922) та ін.

в нас немає політичної науки» [19–21]. Свій кут зору на стан справ з політичною наукою в Україні сформувався й у західних колег (див. про це, наприклад: [26–27]).*

Дослухаючись до критики й розглядаючи суть реклаमाцій, варто все ж зауважити два моменти: по-перше, наука – це колективне підприємство, розвиток якого вимагає праці поколінь; по-друге, рамки можливостей багато в чому визначає ціла низка незалежних змінних, серед яких історичні, інституційні, соціокультурні, інтелектуальні, економічні та ін. Айдо Оурен зауважував на початку ХХІ століття, що політичну науку «інстинктивно пов'язують... зі свободою і демократією» [28, р. 1]. Суспільство ж, яке поставало на «посткомуністичному ґрунті» практично не знало, що таке свобода, про демократію мало специфічні уявлення, а у значної кількості інтелектуалів переважали свідомісні настанови й інстинкти, потенціал яких був запрограмований лише на своєрідне відторгнення свободи й демократії. Що ж до нинішнього часу, то чи не основною його характеристикою на вітчизняних теренах є коливання України між демократією й авторитаризмом. В умовах першої в суспільстві є запит на адекватне політичне знання і, відповідно, політичну науку. Традиційний авторитарний виклик – блокує як потребу знати, так і можливості пізнання.

Попри це, починаючи з початку дев'яностих років ХХ століття, долаючи відставання від потреби часу**, політологія в Україні

* При цьому демонструючи звабу пов'язувати будь-які «реальні позитивні зміни» виключно із власною появою й дією, що й зумовлює, з поміж іншого, викривальні тиради на адресу «незначущих попередників». Утім, прийде мить, коли «потомство» (у т. ч. й наукове), принаймні в якійсь частині, виявить спроможність адекватного сприйняття сили й слабкості не лише своїх попередників, але й дозріє до критичного осмислення власного вкладу у розвиток політичної науки на вітчизняних теренах, до адекватної оцінки власних здобутків і прорахунків.

** Відставання зумовлювалися тим, що фактично до кінця вісімдесятих років ХХ століття в Україні, як в цілому й в СРСР, політичної науки як цілісної системи знань не існувало. Хоча з 1955 р. советські «суспільствознавці» налагоджували контакти з Міжнародною асоціацією політичних наук (МАПН), а в період 1960–1991 рр. у СРСР почала функціонувати Советська асоціація політичних (державознавчих) наук (САПН), в роботі якої із початку 1963 р. брали участь науковці з України (Г. Александренко /1898–1963/, П. Недбайло /1907–1974/, Б. Бабій /1914–1993/), оформилося Українське відділення САПН. На зламі 1960–1970 рр. виник Інститут конкретних соціальних досліджень АН СРСР, у межах якого були спроби виокремити напрям політичних досліджень (див. : Пугачева М. Г. Інститут кон-

почала інституціоналізуватися. Так, у грудні 1991 р. у межах Національної академії наук України постав Інститут національних відносин та політології (нині – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса). У березні 1992 р. було створено Національний інститут стратегічних досліджень як урядовий науково-дослідницький центр політичного та економічного аналізу та прогнозування (з грудня 2002 р. – Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України). У той час виникла й низка громадських організацій. Зокрема, на базі Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України запрацювала Українська асоціація політологів (1991). Згодом, у 1993 р., було створено Українську академію політичних наук. 1994 р. став часом заснування такої потужної громадської організації, як «Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова» та ін.

Крім названих, більш чи менш тривалий час в Україні функціонувала й низка інших державних і громадських установ: у 1990–1992 рр. працював Київський інститут політології та соціального управління^{*}; впродовж 1991–2013 рр. у системі НАН України функціонував Інститут світової економіки та міжнародних відносин. При РНБО України у період 1997–2001 рр. діяв Національний інститут українсько-російських відносин; у 2001–2010 рр. – Національний Інститут проблем міжнародної безпеки, а в 2003–2010 рр. – Інститут проблем національної безпеки, які виконували певну науково-дослідну роботу та здійснювали експертну діяльність. Діяла низка

кретных социальных исследований Академии наук СССР. 1968 – 1972 гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cdclv.unlv.edu/archives/articles/pugacheva.html>) і який згодом був трансформований. В Українській ССР працювала низка установ, співробітники яких здійснювали вивчення соціально-політичної проблематики. Серед них – Інститут історії партії при ЦК КПУ (1922–1990 рр.; див. детальніше: Шаповал Ю. Інститут історії партії при ЦК КПУ // Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12366), Інститут суспільних наук АН УРСР (1951–1993 рр., м. Львів; нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн Академії наук УРСР (створений згідно з постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 27 червня 1978 р. № 352 на базі відповідних підрозділів інститутів Академії наук УРСР. Функціонував до червня 1991 р.); Інститут держави і права АН УРСР (створ. 1949).

^{*} Київський інститут політології та соціального управління постав на базі Київської вищої партійної школи при ЦК КПУ.

громадських організацій, серед яких, найперше, варто назвати «Інститут посткомуністичного суспільства» (1995–1998), Асоціацію молодих українських політологів та політиків та ін. У наступні роки кількість громадських організацій, що виявляли інтерес до політичної проблематики чи діяльності (як в центрі, так і на місцях), невпинно зростала. Утім, питома вага їх досягнень у галузі політичної аналітики, консультування і т. ін. у більшості випадків була незначною.

Дев'яності роки стали часом, коли проводилася робота, спрямована на самоосвіту вітчизняних науковців (знань у новій галузі однозначно бракувало), осягнення предмету політичної науки (див. про це: [29, с. 102–134], адаптацію українською мовою відповідного понятійно-категоріального апарату й стрімке розширення його меж (не лише за рахунок таких понять, як «авторитаризм», «тоталітаризм», «політична корупція» та ін., але й – «свобода вибору», «прозорість влади», «громадянське суспільство» тощо), на знайомство й поступову рецепцію дослідницького інструментарію, використовуваного західними дослідниками. Перші наукові конференції і «круглі столи», перші публікації у новостворених «політологічних» журналах – шаблі, якими почали сходження постсовєтські дослідники, долаючи власне незнання й догматизм мислення, усвідомлюючи недоліки обмеженості доступу до здобутків західної науки та започатковуючи низку напрямів політичних досліджень тощо.

Важливою складовою процесу інституціоналізації політичної науки в Україні стало введення політології як нормативної дисципліни у вищих навчальних закладах, створення «кафедр політології», розробка змісту й структури навчальних курсів для безпосередньої підготовки фахівців-політологів*.

Окрема складова процесу інституціоналізації – підготовка кадрів вищої кваліфікації, якими (за совєтською традицією) стали кандидати і доктори політичних наук, що наприкінці 1980 – на початку

* Процес, що супроводжувався суперечками й протистоянням, зокрема, під час обговорення у наприкінці 1993 – на початку 1994 р. доцільності відмови від «західної політології» на користь альтернативи – курсу «наукового націоналізму» (див. про це, наприклад: Бистрицький Є. Чому націоналізм не може бути наукою // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 30–35).

1990-их років мали змогу захищатися за шістьма спеціальностями*. Завдання формування та забезпечення функціонування системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації у 1994–2011 рр. перебувало в центрі уваги Вищої атестаційної комісії України (ВАК України), що постала в наслідок своєрідного «наслідувального» (від ССРСР) інституціонального ізоморфізму**. Утім, структуризація й диференціація знання у подальшому зумовила зміни у номенклатурі спеціальностей наукових працівників. Тож у 2015 р. науковий ступінь кандидата й доктора політичних наук в Україні можна було здобути в таких галузях науки, як, власне «Політичні науки» (спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки; 23.00.02 – політичні інститути та процеси; 23.00.03 – політична культура та ідеологія; 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку; 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство) та «Національна безпека» (спеціальність 21.01.01 – основи національної безпеки держави; 21.03.01 – гуманітарна і політична безпека держави; 21.03.02 – регіональна безпека держави; 21.03.03 – геополітика; 21.04.01 – економічна безпека держави; 21.07.02 – розвідувальна діяльність органів державної безпеки).

За період, що минув з 1991 р., актуальність питань щодо статусу політичної науки в Україні, маркерів її розвитку не зменшується. «Розвиток» дисципліни витлумачується досить відмінним чином. Для одних його свідченням є «рівняння» політології на американську політичну науку (що, передовсім, передбачає широке використання кількісних методів аналізу і, зокрема, складних статистичних моделей для розуміння, приміром, процесу голосування, прийняття рішень, досягнення суті конфліктів та ін.). Орієнтири для інших – подальші від

* У тому числі: 23.00.01 – Теорія і історія політичної науки; 23.00.02 – Політичні інститути і процеси; 23.00.03 – Політична культура та ідеологія; 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку; 22.00.05 – Соціально-політичні процеси, організація й управління і 22.00.07 – Громадська думка (див. : О номенклатурі спеціальностей наукових працівників [Постановлення ГКНТ ССРСР от 4 ноября 1988 р. №386] // Бюллетень ВАК при Совете Министров ССРСР. – 1989. – №3. – С. 18).

** ВАК України був центральним органом виконавчої влади, підвідомчим Кабінету Міністрів України. Структуру було ліквідовано 16 вересня 2011 р., а її функції покладено на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

наукових стандартів США й налаштування на російські канони (часто-густо ідеологічно упереджені). Хтось у своїх розвідках зорієнтований на пошук відповіді на запитання «*як повинно бути?*», а хтось інший, формулюючи власний дослідницький порядок денний, нескінченно наголошує потребу аналізу того, «*що є/відбувається в Україні?*», акцентуючи необхідність уваги до права, філософії, релігії, справедливості, моралі, цінностей та ін. заради подолання специфічного розриву між політичною наукою і політикою. Комуś бракує «вписаності» політичних процесів в Україні в глобальний контекст із врахуванням діяльності багатьох впливових акторів, як і безпекових студій в умовах наростання дисбалансу у розвитку континентів й посилення конкуренції за ресурси, чи представленості української наукової спільноти на міжнародних форумах, на сторінках зарубіжної періодики тощо, а хтось інший за свою місію має невтомне роз'яснення українській громаді того, що з нею відбувалося не лише вчора, але й *тут і зараз*, та пояснення того, на що можна сподіватися у перспективі, тим самим усвідомлюючи вагу просвітництва як способу максимізації корисності наукового знання, яке здатне унеможливити відхід соціуму від демократичних засад функціонування та, відповідно, забезпечити від скочування в лабеті авторитаризму.

Ще однією з проблем є те, що, попри наявність в Україні близько тисячі фахівців-політологів кандидатів/докторів наук, це фахове середовище має свою специфіку. Тенденції в ньому чітко окреслені: одні з його членів, формально здобувши відповідну кваліфікацію, жодною мірою не прагнули/не прагнуть займатися науковими дослідженнями, а відразу долучалися/долучаються до безпосереднього політичного процесу (стаючи політиками – депутатами різного рівня, чи державними службовцями тощо). Другі, в умовах відокремлення освітнього й дослідницького процесів, основною своєю діяльністю вбачали/вбачають лише ретрансляцію (а не виробництво) знань про політику та політичне. Треті, усвідомивши специфіку країни зі значною корупцією, тіншовими процесами в соціально-економічній й політичній сферах обслуговують (на більш чи менш регулярній основі – індивідуально чи в складі приватних «інститутів», «аналітичних центрів» та ін.) тінвові політичні процеси, оскільки не держава, а професійно

захищений суб'єкт з приватним інтересом належним чином оплачує їхні знання та уміння*. Є й такі, які заради розвитку кар'єри зробили вибір (у тій чи іншій формі) на користь обраних західних інституцій, мало переймаючись станом справ у політичній науці в Україні. Характерний ряд можна продовжувати, але в підсумку ми підходимо до висновку, що коло осіб з відповідною кваліфікацією, які працюють у політичній науці на вітчизняних теренах, – досить обмежене і не дозволяє, визнаймо, охопити аналізом усі субполя дисципліни; утім, такі проблеми та турботи – майже неактуальні для держави (про що чи не найяскравіше свідчить хронічне недофінансування науки).

Тож трансформація політологічного співтовариства (кількісна та якісна) у подальшому зумовлюватиметься як інтересами й фінансовими можливостями держави (яка, ймовірно, ставатиме все більш демократичною, чи навпаки, гібридизуватиметься, і в ній все більшої ваги набуватимуть, відповідно, авторитарні структури), так і приватними інтересами (зорієнтованими на Схід чи Захід й зацікавленими чи навпаки незацікавленими в політичних дослідженнях, у «демократичному аудиті» якості української демократії), зрештою, – потребами суспільства. Саме суспільство, хочеться сподіватися, долаючи одну за одною точку біфуркації, рухатиметься у напрямку зростання своєї ефективності, роблячи незворотнім процес розширення й поглиблення сфери відкритості й свободи, та відчуватиме потребу незаангажованої на користь авторитарних правителів, як і не позбавленої будь-якого, власне, наукового сенсу політичної науки.

* Такі фахівці, як правило, – непублічні персони. У публічній же сфері побутують особи, які представляються «політологами» – «експертами», «консультантами», «політтехнологами» та ін., часто без відповідної освіти й знань, для яких, в одному випадку, поява на телеекрані – задоволення власного самолюбства, в іншому – маніпулювання свідомістю українців (наприклад, перед виборами) заради чієїсь, знов таки, приватних інтересів. Фахове знання мало представлене в публічній сфері, оскільки для приватних засобів масової інформації воно дуже часто – «не формат». «Політолог» у суспільній свідомості перетворюється якщо не у деструктивну силу, то у «пусте означаюче» (що не в останню чергу є підставою для думок «про необхідність люстрації самих політологів»).

1. Кравченко Б. Політичний лад в Україні та політична наука / Б. Кравченко, Ю. Прилюк // Політологічні читання. – 1992. – № 1.
2. Потульницький В. Історія української політології / В. Потульницький. – К., 1993.
3. Лузан А. Політика і суспільство (до засад політичної науки) / А. Лузан // Політологічні читання. – 1993. – № 1.
4. Коваленко А. Українська політологія: проблеми та труднощі періоду становлення / А. Коаленко // Сучасність. – 1994. – № 10.
5. Політологія в Україні: стан та перспективи розвитку : Збірн. наук. доповідей і статей. – К., 2000.
6. Габрієлян О. Політична наука в Україні: стан і перспективи / О. Габрієлян // Політична думка. – 2001. – №4. – С. 47–55.
7. Камінський Є. Концептуальні виміри практичної ефективності політологічних досліджень / Є. Камінський // Політична думка. – 2002. – № 2–3.
8. Политическая наука в Украине: Становление и перспективы: монография. – Симферополь, 2002. – 344 с.
11. Шаповаленко М. Украинская политология: трудности становления / Марина Шаповаленко // Политическая наука. Политология в постсоветских государствах: Сборник научных трудов / РАН ИНИОН. [Отв. ред. и сост. Мелешкина Е. Ю., Смирнов В. В.] – М. : ИНИОН РАН, 2004. – 296 с.
12. Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку: Дослідження / Укл. С. Г. Рябов. – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти» в Україні, 2005.–103с.
13. Горбатенко І. Політична наука і освіта в Україні: передумови виникнення, процес становлення, перспективи розвитку: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/\[in=_scripts/ep.in \]](http://www.nbu.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/ep.in]) / І. Горбатенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
14. Кармазіна М. С. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3(30). – С. 17–28.
15. Матвієнків С. Становлення української політології в контексті трансформації суспільства / С. Матвієнків // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукр. наук. конф., Львів, 10–11 травня 2007 р. / укл. Поліщук М., Сकोчиляс Л., Угрин Л. – Львів: ЦПД, 2008. – 308 с.
16. Цвих В. Становлення та проблеми розвитку політичної науки в Україні / В. Цвих // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології» №825. – Харків, 2008. – Вип. 13. – 193 с.
17. Круглашов А. Здобутки та проблемні питання розвитку сучасної політичної науки / А. Круглашов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ–Миколаїв: Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип. 17. – 364 с.

18. Федорчук О. Політична наука в Україні: процес формування та інституціоналізації / Оксана Федорчук // ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. – 2010. – №1–4 (5). – С. 90–94.

19. Куделя С. Чи можлива в Україні політична наука? / С. Куделя // Критика. – К., 2012. – Вип. 1–2. – С. 24–25.

20. Мацієвський Ю. Чому в нас немає політичної науки? / Ю. Мацієвський // Критика. – К., 2012. – Вип. 6. – С. 10–12.

21. Старіш О. Політична наука в Україні: 20 років незалежності [Текст] / О. Старіш // Критика. – 2012. – Вип. 9–10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/politychna-nauka-v-ukrayini-20-rokiv-nezlezhnosti?page=2#sthash.eOqCfL7n.dpuf>

22. Бабкіна О. Двадцять років вузівської політології в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку, О. Бабкіна // Сучасна українська політика. – Спецвипуск: Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – 348 с.

23. Шайгородський Ю. Фактори інституціоналізації політичної науки в Україні / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – Спецвипуск. – С. 60–71.

24. Осін В. Академія і політичний режим: неопатримоніальна наука в Україні (и Молдові) // Ab Imperio. – 2014. – №3. – С. 295–360.

25. Осін В. Пошуки суб'єктності української політології: між «великим» і «малим» колоніалізмами / В. Осін [Електронний ресурс] // Спільне/ Commons. Журнал соціальної критики. – 2015. – 10 листопада. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/poshuki-sub-yektnosti-ukrayinskoyi-politologiyi-mizh-velikim-i-malim-kolonializmami/#return-note-22562-1>

26. D'Anieri P. Political Science and Politics in Ukraine After the February Revolution / P. D'Anieri // Journal of Ukrainian Politics and Society. – 2015. – Vol.1. – P.1–17.

27. Shevel O. Ukrainian Political Science and the Study of Ukraine within American Political Science: How Similar, How Different? / O. Shevel // Journal of Ukrainian Politics and Society. – 2015. – Vol.1. – P. 23–32.

28. Oren I. Our Enemies and US: America's Rivalries and the Making of Political Science / Ido Oren. – Ithaca: Cornell University Press, 2003. – 234 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=-2_heHTUREwC&pg=PR12&lpg=PR12&dq=oren+i.+our+enemies+and+us&source=bl&ots=U92-hN5MhS&sig=Pm_ME2UTMDLK-xUcYFfSK7jI-dk&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjAoJv1u87KAhXJiiwKHRJdDcw4ChDoAQgZMAA#v=onepage&q=oren%20i.%20our%20enemies%20and%20us&f=false

29. Кармазіна М. С. Між історією і політикою / М. С. Кармазіна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 560 с.